

Paternalisme industriel – jedna z odpovedí na sociálnu otázku

JAKUB ŠTOFANÍK*

Paternalisme Industriel – One of the Answers to Social Question

Abstract: The article pays attention to industrial paternalism as one of the models of employer-labour relations that have emerged during the 19th century. It focuses in particular on the French environment, in which industrial paternalism strongly resonated and where we can find many of its important actors. The study brings on the light its precursors and inspirations in the concept of patronage of Frédéric Le Play as well as the interactions between state, entrepreneurship, and working class. The text introduces main characteristics of this managerial approach in the historical context of the end of the 19th and first half of the 20th century with the changing nature of French industry and massive immigration of labour force. It analyses historiographic production devoted to this phenomenon and offers various ways of its interpretation.

Keywords: industrial paternalism; social question; France; historiography

DOI: 10.14712/23363525.2020.8

Proces industrializácie so sebou priniesol množstvo nových výziev a potrieb. Postavenie robotníctva, vzťahy medzi vlastníkmi podnikov a ich zamestnancami, zamestnancami navzájom, otázky ubytovania, vzdelávania, zdravotnej starostlivosti či podpôr rodín sa tak dostávali stále viac do popredia. Všetky tieto prvky sa pritom podieľali na mobilizácii robotníctva, ale aj na konkurenčnom boji podnikov o kvalifikovanú pracovnú silu. Tá stála v centre záujmov vlastníkov veľkých priemyselných koncernov a do značnej miery definovala schopnosť prežitia firmy. Vo francúzskom prostredí sa v priebehu 19. storočia vyvinul špecifický model vzťahov medzi vedením podnikov a robotníctvom, ktorý sa následne uplatnil aj v realite priemyselných podnikov v 20. storočí. Išlo o priemyselný paternalizmus, ktorý v období 19. a prvej polovice 20. storočia prešiel niekoľkými štádiami. Tento článok si kladie za cieľ priblížiť jednak východiská tohto modelu vzťahov, jeho významných aktérov, ako aj historiografické debaty posledných tridsiatich rokov premýšľajúce jeho definíciu i celkovú interpretáciu.

Korene a inšpirácie priemyselného paternalizmu sú naozaj mnohohvrstevnaté a niekedy až navzájom protichodné. Siahajú k úvahám politickej ekonómie 18. storočia, hlavne do prostredia fyziokratov, i k mladším inštitucionálnym štruktúram reprezentovaným Société d'encouragement pour l'industrie nationale (Spoločnosť na podporu národného priemyslu). Tá vznikla v roku 1801 s jednoznačným cieľom pozdvihnúť francúzsky priemysel zaostávajúci za Anglickom v dôsledku revolučných nepokojov a vojen. Veľkú pozornosť pritom venovala nielen zavádzaniu nových technických výtobytkov, ale aj správe tovární, vzťahu k robotníctvu a vzdelávaniu nastupujúcich generácií. V tejto oblasti sa Spoločnosť na podporu národného priemyslu zamerala na školy, ktoré by pripravovali na prácu samotné robotníctvo a nie

* PhDr. Jakub Štofánik, Ph.D., Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v. v. i., Gabčíkova 2362/10, 182 00 Praha 8. E-mail: stofanik@mua.cas.cz

len inžinierov a špecialistov. V úvahách o priemyselnom paternalizme boli badateľné aj inšpirácie hodnotami liberalizmu, hlavne v ponímaní privátneho angažovania sa jednotlivcov. Malo prebiehať bez toho, aby bol výrazne zapojený štát, voči ktorému boli priemyselníci silne ostražití. Nezanedbateľnú rolu hrala i filantropická tradícia ešte z prostredia aristokracie, ktorú si osvojili nové elity, ako aj silné náboženské poňatie lásky k blížnemu, charity a povinnosti voči chudobným a odkázaným členom spoločnosti [Doria 2014: 19, 27–28].

Výraznou postavou zúčastňujúcou sa debát o sociálnej otázke sa stal od polovice 19. storočia francúzsky inžinier, sociológ a ekonóm Frédéric Le Play (1806–1882). Pôvodne inžinier metalurgie sa vďaka svojim cestám a veľmi koncentrovanému štúdiu životných podmienok robotníctva profiloval nielen ako jedna zo zakladateľských osobností francúzskej sociológie a priekopník zúčastneného pozorovania, ale aj ako výrazný teoretik vzťahov medzi vedením podnikov a robotníctvom [Savoie 1994]. Vychádzal pritom z kritiky režimu manufaktúr a vo svojej práci *La Réforme Sociale en France* (Sociálna reforma vo Francúzsku) z roku 1867 predložil aj vlastné chápanie prístupu *patronage*, ktorý sa mal stať základnou formou správy pracovnej sily. Le Play chápal *patronage* ako dobrovoľné puto prospechu a náklonnosti medzi robotníkom a vlastníkom. Práve táto väzba mala nahradzovať nútené vzťahy medzi aktérmi typické ešte pre obdobie Ancien régime [Le Play 1867: 413]. *Patronage* mala predstavovať integratívny prvok – sieť vzájomných vzťahov a záväzkov medzi robotníkom a vlastníkom, ktorý prispeje k pokojnému prechodu k masívnej továrenskej výrobe [Lamanthe 2011: 69–72]. Značného vplyvu sa Le Playovi dostalo hlavne po francúzsko-pruskej vojne a potlačení Parížskej komúny, kedy si široké kruhy uvedomili naliehavosť, aktuálnosť i výbušnosť sociálnych problémov [Savoie, Cardoni 2007: 179]. Myšlienkový odkaz Le Playa v oblasti výskumu robotníckej každodennosti i spoločenských vzťahov sa následne šírili prostredníctvom jeho pokračovateľov, medzi ktorými boli akademici, ale aj riaditelia veľkých závodov ako Émile Cheysson (1836–1910) alebo Robert Pinot (1862–1926). Sociologické metódy a názory Le Playa si osvojila i katolícka cirkev, ktorá ich vtelila do vlastného formujúceho sa sociálneho učenia. Katolíci aktívni na sociálnom poli tak získali odbornú oporu proti pozitivistickej vede artikulovanú v duchu dobovej sociológie i uistenie, že charitatívne pôsobenie už nie je v podmienkach priemyselnej spoločnosti dostačujúce a v prostredí robotníctva treba vyvinúť oveľa cielenejšiu aktivitu [Štofanič 2017: 33]. Náboženské motivácie a jasný záujem o riešenie sociálnej otázky v tomto duchu mala vo Francúzsku veľká časť priemyselníkov. Popredným zástupcom tu bol Léon Harmel (1829–1915), ktorý sa z pozície veľkého textilného továrniaka zasadzoval o nové uchopenie robotníckeho bývania a aktívne sa podieľal aj na zavádzaní robotníckych sporiteľní, biblických škôl a spolkov [Gueslin 1992: 203].

Termín paternalizmus sa na rozdiel od *patronage* začal používať až v realite konca 19. storočia a bol spájaný s pomerne hanlivými konotáciami. Presadzovali ho čoraz silnejšie odborové organizácie, ktoré sa snažili zdiskreditovať konanie vlastníkov. Majiteľov tovární tak portrétovali až ako feudálnych pánov, vykonávajúcich moc na svojom léne a redukujúcich robotníkov na svojich poddaných či nevoľníkov [Noiriel 1988: 18].

Definovanie paternalizmu

Čo však definovalo paternalizmus v samotnom priemyselnom rámci? Historici venujúci sa francúzskemu priemyslu charakterizovali paternalizmus v dvoch základných

smeroch. Historička Michelle Perrot obmedzila užitie označenia paternalizmus len na podmienky, ktoré by sme našli v malých textilných fabrikách so zamestnávateľom fyzicky prítomným v továrni, vzťahmi založenými na modele rodiny a robotníctve, ktoré takýto integrujúci prístup vnímalo až ako isté privilégium. Pomery, ktoré sa takto vyvinuli medzi vlastníkom a robotníkmi, boli chápané ako prirodzené a legitímne nakoľko odkazovali k tradičným formám správy a kontroly v rurálnych spoločnostiach.

Paternalizmus však nemusí byť obmedzený len na malé rodinné podniky počínajúcej industrializácie. Ako ukázali vo svojich výskumoch Peter Stearns, či Gérard Noiriel [Stearns 1978; Noiriel 1986] paternalizmus sa veľmi dobre dokázal uplatniť aj vo veľkých baniach či oceliarských podnikoch, kde podmienky zadefinované Michelle Perrot neboli nijak naplnené. Priemyselný paternalizmus tak nebol len sériou inštitúcií, ktoré zamestnávateľ ponúkal robotníkom ako akýsi doplnok ku mzde. Vo veľkých firmách predstavoval jednoznačne manažérsku stratégiu a set techník používaných k vytvoreniu previazaných emocionálne-hierarchických väzieb. Nezanedbateľné boli aj finančné náklady na ich zavedenie a udržiavanie zo strany vlastníkov. Bývanie, penzijné fondy, poistenie, závodné obchody, školy, kostoly a nemocnice, ktoré boli súčasťou priemyselných komplexov, a snažili sa o podporu komunitného života si vyžadovali pravidelné investície. Podnikatelia do tejto oblasti investovali nemalé prostriedky. Na konci 19. storočia mali veľké spoločnosti ako Le Creusot alebo Anzin vynakladať z každých desiatich frankov zaplatených na mzdách jeden frank na vlastný sociálny systém. Pre robotníkov táto prax predstavovala akési doplnkové nemonetárne príjmy, ktoré však boli neprenosné a náležali robotníkom, len pokiaľ bol zamestnancom firmy [Reid 1985: 583].

Z chronologického hľadiska siahali počiatky uplatňovania prístupov priemyselného paternalizmu do sedemdesiatych rokov 19. storočia a jeho pomyslenou zlatou epochou bolo medzivojnové obdobie. Realita po druhej svetovej vojne následne priniesla jeho pomalý ústup na ceste k úplnému vytrateniu sa v merítke veľkých podnikov v šesťdesiatych rokoch 20. storočia [Noiriel 1988: 27]. Jednotiaci prvok predstav paternalistického prístupu v každom z týchto ponímaní zastupovalo naprieč desaťročiami silné metaforické chápanie zamestnávateľa ako otca, a celej fabriky ako rodiny. Kľúčové k pochopeniu priemyselného paternalizmu je tak nájdenie odpovede na otázku ako táto metafora funguje v podmienkach kde zamestnávateľ (vlastník) nie je jediným nadriadeným či manažérom v danom podniku [Reid 1985: 580–581].

K osvojeniu paternalistických prístupov veľkými priemyselnými koncernami došlo v podmienkach konca 19. storočia, kedy sa za Tretej republiky prudko rozvíjalo sociálne zákonodarstvo a silneli i odborové organizácie. Francúzsky priemysel bol však čoraz viac konfrontovaný s nestabilitou pracovnej sily, poklesom natality a nedostatkom kvalifikovaných robotníkov. Rozvoj železníc a prepájanie jednotlivých regiónov viedlo zároveň k zvyšujúcej sa mobilite a k vytváraniu jednotného národného trhu práce. Do hry vstupovali aj nový priemyselný aktéri v podobe celých odvetví priemyslu (chemický, strojársky, automobilový). Veľký zamestnávateľa v metalurgii či v baníctve tak museli hľadať nové cesty k udržaniu a získaniu pracovnej sily.

Gérard Noiriel, ktorý sa zameral na analýzu priemyselného paternalizmu vo veľkých železiarských a oceliarských komplexoch, upozornil na jeho tri silne charakteristické znaky. V prvom rade sa tento prístup mal snažiť odpovedať na chronický deficit pracovnej sily. O robotníctvo sa vlastníci hodlali postarať v celistvosti pričom jeho cieľom bolo

dokonca zabezpečiť ďalšiu reprodukciu pracovnej sily prostredníctvom siete zariadení od ubytovania cez školy, penzijné fondy až k nemocniciam. Takáto stabilizácia až fixácia robotníctva sa ukázala ako značne úspešná. Na prelome storočí pracovala napríklad v podniku Le Creusot jedna tretina zamestnancov dlhšie než 20 rokov a jedna osmina dokonca viac než 30 rokov. Medzi zamestnancami by sa rovnako našlo niekoľko generácií tej istej rodiny či blízke príbuzenské prepojenie. Na jednej dielni pracovali často bratrance, strýkovia či kmetovia [Reid 1985: 602]. Výrazným znakom priemyselného paternalizmu bola aj snaha o disciplináciu pracovnej sily. Tento prístup mal predstavovať akúsi ochranu pred šíriacim sa socializmom, mal zamedzovať proletarizácii robotníkov, predchádzať konfliktom a obmedzovať silu odborov i nátlaku štrajkov. Paternalizmus zároveň prichádzal s vlastnou víziou solidarity, ktorá sa formovala na linke medzi zamestnávateľom a robotníkmi a nie medzi robotníkmi navzájom [Debouzy 1988: 6–7].

Uplatňovaním prístupov priemyselného paternalizmu dochádzalo k posilňovaniu autority nielen vlastníka, ale čoraz viac i inžinierov, predákov a iných vedúcich, ktorí samotného vlastníka medzi robotníctvom sprítomňovali v každodennom továrenskom kolobehu. Rozšírenie tejto siete bolo nevyhnutné nakoľko vlastníci veľkých priemyselných podnikov nedokázali byť nepretržite prítomní v samotnej továrni. Legitimita vlastníkov bola posilňovaná distribúciou pomoci v krízových obdobiach, ale aj darov, oblečenia či mäsa počas sviatkov a osláv. Závodné bývanie, školy či zdravotná starostlivosť a poistenie vytvárali celý sociálny oporný systém, ktorý bol doplnený organizovaním osláv odchodu do penzie, predávania diplomov z učňovských škôl či športovými podujatiami. Tie mali podporovať komunitného ducha, ako aj plnú oddanosť podniku. Motivácie mnohých vlastníkov vychádzali často z potreby završenia vlastného poslania, pričom veľká časť z nich akcentovala silne náboženský rozmer starostlivosti o potrebných, ako aj morálne záväzky plynúce z vlastníctva. Katolícka či kalvínska morálka tak stála vo Francúzsku za rozvojom podnikovej politiky v oblasti bývania a vzdelávania, ako i za chápaním podniku ako jednej veľkej rodiny. K rozšíreniu prístupov paternalizmu zásadne prispievali významné osobnosti z regiónov, stúpenci myšlienok Frédérica Le Playa, ktorí v snahe čeliť sporom so socialistami a robotníckym hnutím zavádzali v továrňach modely vzťahov, ktoré mali humanizovať ale zároveň aj racionalizovať celý tento priestor. Paternalistické prístupy vykazovali zároveň aj istú mieru odlišností líšili sa regionálne ako aj podľa druhu priemyslu a potrieb daného odvetvia. Dôležitú úlohu zohrávalo angažovanie sa vlastníkov v oblasti politiky. Mnohí priemyselníci zastávali súbežne i úrad starostu či boli poslancami, a tak museli zohľadňovať aj svoje politické renomé či silu slobodných volieb [Chalre 1991: 236]. Tvrdý liberalizmus konca 19. storočia podľa značnej časti vlastníkov mohol vyprovokovať socialistickú revolúciu a dlhodobá nespokojnosť robotníctva rozpútať až občiansku vojnu, podobnú udalostiam parížskej komúny, ktorá stále rezonovala v prostredí priemyselníkov ako záchvev instability a anarchie. Cieľom tak malo byť vytvorenie atmosféry vzájomnej dôvery a spokojnosti robotníctva, ktoré by si cenilo výhod poskytovaných zo strany zamestnávateľov [Chalre 1991: 308]. Odpoveď čoraz mohutnejšieho robotníckeho hnutia bola jasná, v paternalizme videli robotníci hlavne ďalší nástroj k vykorisťovaniu pracujúcich a obmedzovaniu ich vlastných slobôd.

V paternalistických snahách továrníkov sa zrkadlila aj istá nedôvera až opozícia proti štátu a silnejúcim snahám o zasahovanie a definovanie sociálnej politiky. Rozsiahle priemyselné koncerty vychádzali z predpokladu, že podmienky v podnikoch i vzťahy

k robotníctvu si musia definovať sami a ich sociálna citlivosť a vnímavosť potrieb robotníctva je dostatočná.

Výzvy priemyselného paternalizmu

Veľkou skúškou pre podniky a to čo by sme súčasným termínom označili manažment ľudských zdrojov bola vo Francúzsku situácia po prvej svetovej vojne, kedy priemyslu chýbali zásadné počty kvalifikovaných i nekvalifikovaných robotníkov. Podľa odhadov prvá svetová vojna pripravila krajinu o 3,3 milióny obyvateľov. V roku 1919, keď francúzsky priemysel zahájil svoju obnovu, mu chýbalo viac než 10 % robotníkov [Noiriel 2011: 125]. Obdobie po prvej svetovej vojne zároveň charakterizoval masívny rozvoj nových odvetví a priemyselných regiónov. V snahe o získanie kvalifikovaných robotníkov tak dochádzalo až k organizovaniu náborových výprav do starých priemyselných oblastí, kde aj vďaka paternalistickým snahám existovala veľká zásoba kvalifikovanej pracovnej sily. Paternalistický model vzťahov a sieť služieb (závodné bývanie, školy, zdravotná starostlivosť, poisťenie), podrobovaný silnej kritike zo strany odborov pred prvou svetovou vojnou tak v krízovom povojnovom období nabral pomyslený druhý dych a rozšíril sa naprieč regiónmi a typmi priemyslu. Neustratil svoje staré bašty v ťažkom priemysle či baniach a dokonca získal uplatnenie v rozvíjajúcej sa automobilovej či elektrotechnickej výrobe.

Výhody, ktoré tento prístup prinášal, však neboli rovnaké pre všetkých robotníkov. Jednalo sa o selektívnu politiku uplatňovanú voči kvalifikovaným robotníkom. Na prisťahovalcov pracujúcich vo veľkých počtoch hlavne v ťažkom priemysle a uhoľných baniach sa prístup priemyselného paternalizmu vzťahoval len okrajovo. Nešlo o početne zanedbateľnú skupinu. V priebehu jedného desaťročia rámcujúceho povojnovú regeneráciu a prepuknutie veľkej hospodárskej krízy (1921–1931) prišlo do Francúzska za prácou milión zahraničných robotníkov. S rodinami táto skupina predstavovala až dva milióny ľudí. V roku 1930 tvorili zahraniční robotníci až 15 % z celkového počtu robotníctva vo Francúzsku. Prichádzajúci cudzinci nachádzali prácu v ťažkých až odpudivých podmienkach, ktoré boli opustené domácimi pracovnými silami [Noiriel 2011: 133]. Cudzinci zamestnávaní ako pomocné pracovné sily boli pre veľké priemyselné podniky síce nevyhnutnosťou, nepredstavovali ale nenahraditeľný element. Vďaka racionalizácii náboru, ako aj pomoci zo strany štátu dokázali špeciálne železiarne a bane naberať dostatok mladých, zdravých mužov z Talianska, Poľska či z Československa. Od roku 1924 bol za týmto účelom zriadený aj špeciálny úrad *Société générale d'immigration* (Všeobecná spoločnosť pre prisťahovalectvo), ktorý mal na starosť prípravu celého náboru ako aj prerozdeľovanie pracovnej sily do regiónov. Išlo o inštitúciu prepájajúcu vedenie podnikov a štátnu administratívu, ktorá zabezpečila bilaterálne zmluvy s jednotlivými krajinami. Svoje pobočky mala aj v Prahe a Bratislave, bratislavská sa zameriavala na nábor poľnohospodárskych síl a pražská na priemyselné robotníctvo. Všetci žiadatelia o prácu vo Francúzsku prechádzali profesnou a lekárskou prehliadkou. Konečný výber, ako aj stanovenie kvót prijatých zamestnancov však závisel na francúzskych oficiálnych úradoch a zamestnávateľských kruhoch. V priebehu rokov 1921 až 1930 za prácou do Francúzska odišlo okolo 60 000 československých občanov. K odchodu ich motivovala pomerne rozsiahla informačná kampaň, ako aj vidina lepších platových pomerov francúzskeho robotníctva. Postupne sa však aj do Československa dostávali správy o pracovných podmienkach i vzťahoch aké vládli voči pracovným

migrantom v zemi galského kohúta. Časopisy ako *Vystěhovalec* a *Československá emigrace* prinášali aj nelichotivé svedectvá o neznesiteľných pracovných podmienkach, zlom ubytovaní a nedodržiavaní zmlúv [Namont 2015: 179–182].

Príprava pracovnej sily z cudziny pritom veľké francúzske podniky nič nestála, po príchode prispievali do systému poistenia i penzijného zabezpečenia pričom ich pozícia bola extrémne neistá. Ich pracovné zmluvy sa riadili dokonca inými právnymi zásadami a mnohokrát neboli vôbec dodržiavané. Cudzinci boli pod veľmi silnou kontrolou štátnej administratívy i samotného podniku, ktoré výrazne obmedzovali ich osobné slobody. Mohli pracovať len na konkrétnom mieste a pozícii a akákoľvek zmena bola skoro nemožná [Noiriel 2011: 135]. K výhodám poskytovaným zo strany zamestnávateľa sa dostávali len veľmi zriedkavo – aj keď to boli práve oni, kto bol najviac vystavený nebezpečenstvu a nestabilite priemyselnej práce. Za prácou do Francúzska ich k tomu obvykle nesprevádzali ženy ani deti, ktoré by zatažovali systém sociálnych podpôr podniku. Vedenie spoločností tak podobným nerovným nastavením prispievalo nielen k rozštiepeniu robotníctva, ale v niektorých prípadoch dokonca priamo podporovalo vyhrotenú xenofóbiu francúzskych zamestnancov [Noiriel 2011: 138–140]. Protesty proti zamestnávaniu cudzincov, ani mnohé konflikty medzi domácimi a zahraničnými robotníkmi neboli ničím výnimočným. Ich intenzita sa zároveň stupňovala priamo úmerne s výkyvmi ekonomického cyklu a nástupom hospodárskej krízy.

Systém vzťahov, kompetencií a sociálneho zázemia nemenil len realitu robotníkov vo francúzskych továrňach a baniach, ale aj v ich rodinách, v postavení žien i výchove nasledujúcich generácií. Začiatkom 20. storočia došlo i pod vplyvom priemyselného paternalizmu k redefinicii postavenia a role žien v priemyselných regiónoch. Markantne sa vytrácala ich spätosť s poľnohospodárstvom a nutnosť zabezpečovať pre rodinu živobytie z vlastnej záhrady. Naopak novou prioritou sa stala starostlivosť o domácnosť v mestskom prostredí a správa rodinného rozpočtu. Nové potreby sa odrážali aj v náraste počtu škôl a kurzov, ktoré pripravovali gazdiné a matky na ich povinnosti. V tejto oblasti sa silne uplatnila aj katolícka cirkev často krát podporovaná vedením podnikov. Ženy mali zabezpečiť nielen všestranné fungovanie domácnosti, ale mali byť aj akýmisi strážkyňami morálnosti a rodinných financií, chrániace mužov pred krčmou a hazardom. Táto samozrejme nehonoraná práca žien však prispievala k nutnosti obmedzovania výdavkov robotníckych rodín, ako aj k rastúcej podriadenosti a závislosti robotníckych žien na ich partneroch [Noiriel 1988: 32].

Podniky presadzovali rovnako silnú rodinnú politiku podporujúcu pôrodnosť. Michelin v Clermont-Ferrand zavádzal od dvadsiatych rokov znížené nájomy pre mnohopočetné rodiny, ako aj rozpracovaný systém finančných podpôr a bonusov pri narodení dieťaťa, a následne možnosti rodinných či výživových dávok [Dumond – Gueslin 1993]. Firemné školy mali zaručiť prípravu ďalších generácií skúsenej pracovnej sily, ktorá by bola plne vžitá s organizačným systémom i firemnou kultúrou. Vzdelávanie pritom neprebiehalo len v triedach, ale aj priamo v továrni pod dohľadom skúsenejších robotníkov, ktorí boli prezentovaní ako morálne a technické vzory, či ako prototyp otcovstva. Vzdelávací systém hral zásadnú rolu aj pri príprave budúcich vedúcich robotníkov – predákov a zároveň ponúkal možnosť sociálneho výťahu pre nadané deti, ktoré mohli byť aj na náklady firmy vysielané na vysokoškolské štúdiá [Reid 1985: 603]. Silnej kontrole podliehal aj spoločenský život a voľnočasové aktivity. Športové kluby či lokálne oslavy boli financované a kontrolované zo strany vlastníkov firiem a mali za cieľ podporovať výkonnosť a spokojnosť robotníctva.

Paternalizmus vo francúzskej historiografii

Problém interpretácie priemyselného paternalizmu, jeho cieľov a nástrojov sa silne odráža i vo francúzskej historiografii venujúcej sa sociálnym, hospodárskym či politickým dejinám priemyselných oblastí. V pohľade na paternalizmus sa vykryštalizovali dva výrazné prúdy. Prvý, inšpirovaný marxistickým pohľadom a foucaultovským spôsobom interpretácie sociálnej reality, chápe paternalizmus ako disciplinárny model, založený na ideologickom klame a sledujúci presadenie absolútnej kontroly nad továrenským robotníctvom. Z marxistickej perspektívy paternalizmus spochybňuje pomer medzi triedami a paternalizmus vidí ako neprirodzenú odchýlku vo vzťahu dvoch antagonistických skupín. Paternalizmus je v tomto prípade interpretovaný ako absolútna dominancia skoro až feudálneho typu, vtlačená do kapitalistického ekonomického rámca. Paternalizmus či jeho predchodcovia tak tvoria nástroj zamestnávateľov k disciplinácii mas robotníctva, ktoré hlavne v počiatočných industrializácii nie je nijak socializované pre potreby práce v továrňach. Táto disciplinácia sa prelína s jazykom obáv o hygienické či morálne aspekty priemyselnej práce – pracovný kontakt mužov a žien, promiskuita, rozvrat rodín. Robotnícke mestčká a kolónie mali mať preto za cieľ uviazat' pracovnú silu na jednom mieste, zjednodušiť celkový dohľad i kontrolu. Zároveň mali zaručiť reprodukciu novej generácie robotníkov socializovaných prostredníctvom škôl a celkovej morálky presne pre potreby a ciele podniku. Zo závodných kolónií sa v perspektíve tohto prístupu stáva až akýsi ľudský žrebčín, zásobáreň vhodných pracovných kádrov, ktoré nemusia byť znovu a znovu obnovené migráciou [Lamanthe 2011: 28, 29]. Paternalizmus mal v tomto výklade smerovať až k úplnej strate vlastnej identity robotníctva a slepému splynutiu s daným podnikom. Robotníctvo bolo prezentované až ako pomýlená obeť systému vzdelávania a nepretržitej sociálnej kontroly vlastníkov.

Tento pohľad vysvetľujúci paternalizmus prostredníctvom disciplíny, dozoru, väznenia či kasární sa silne zrkadlil v práci *Le petit travailleur infatigable: villes-usines, habitat et intimités au XIXe siècle* (Malý neúnavný robotník, továrne mestá, bývanie a intimita v 19. storočí) [Murard – Zylberman 1976], venujúcej sa vytváraniu robotníckych kolónií. Ubytovanie v podobe akýchsi robotníckych kasární, ktoré bolo pre veľkú kritiku postupne nahradzované výstavbou robotníckych mestčiek s menšími domami, malo robotníctvo silnejšie pripútať k továrni a zabezpečiť výrobe ďalšie generácie zamestnancov. Urbanistické plány veľkých podnikov, ktoré počas niekoľkých desaťročí vystavali celé mestá na zelených lúkach, sa snažili presadiť vlastnú kontrolu nielen nad továrňou, ale aj nad každodennosťou, rodinou a voľným časom. Prístupy premýšľajúce prepájanie a vzájomné pôsobenie medzi priestorom a spoločenskou realitou sa stali pre francúzskych historikov osemdesiatych rokov značne atraktívnymi aj pod vplyvom tzv. priestorového obratu, ktorý silne rezonoval naprieč celou západnou historiografiou. Historici venujúci sa týmto presahom paternalizmu a podnikových záujmov do urbanizmu miest si zároveň uvedomovali i snahy o izoláciu robotníctva a potláčanie jeho skupinovej identity. Podobným smerom postupovali okrem spomínanej práce aj ďalší autori osemdesiatych rokov, ako aj niektoré štúdie z doby konca rokov deväťdesiatych [Ewald 1986; Frey 1995; Morice 2000].

Tendencie k rozšíreniu interpretačného rámca paternalizmu nastolilo v roku 1988 tematické číslo časopisu *Mouvement Social*, ktorého hlavnou editorkou bola Marianne Debouzy, francúzska historička venujúca sa dejinám robotníctva a americkej histórii.

Spolu s ďalšími šiestimi autormi predložili celú plejádu pohľadov na paternalizmus nie len v európskom, ale aj mimoeurópskom priestore. Debouzy upozornila, že v paternalizme sa zrkadlia aj slabosti a obavy vlastníkov voči vysokej koncentrácii robotníkov. Starostlivosť o pracovnú silu predstavuje v očiach zamestnávateľov jasnú racionalizačnú stratégiu, ktorá má zmiernovať napätie plynúce zo sociálnych nerovností priemyselných centier. Spoločne s ďalšími autormi sa tak Debouzy prihlásila k snahe otvoriť otázku vzťahov medzi triedami i špecifik robotníckej identity. Chápanie paternalizmu ako absolútnej dominancie či manipulácie robotníctva označili autori spomínaného tematického čísla *Mouvement Social* za silne stereotypné. Poukázali na to, že aj v takto nastavenom rámci vzťahom medzi zamestnávateľom a robotníkmi, disponovalo robotníctvo možnosťou protestu či vyjednávania svojich požiadaviek. Zároveň bola zdôrazňovaná obojstrannosť vzťahu medzi zamestnávateľmi a robotníkmi, kde ich pomer definuje akýsi kontrakt či zmluva, z ktorej každý z účastníkov niečo ťaží [*Debouzy 1988: 11*]. Autori tohto tematického čísla opakovane upozorňovali, že aj paternalistický model vzťahov a správy podnikov ponúkal značnú škálu voľnosti pre aktivity robotníctva, ktoré si zachovalo schopnosti reagovať a protestovať. Autorita vlastníkov bola pritom tiež vyjednávaná a podliehala premenám a tlakom zo strany štátu, samotných robotníkov i odborov.

Otázky spojené s osvojením si tohto modelu vzťahov zo strany samotných robotníkov motivovali ďalšie výskumy a úvahy francúzskej historiografie začiatku deväťdesiatych rokov. André Gueslin bol presvedčený, že ako historik musí spochybňovať nepravdepodobnú tézu, ktorá jednoliato predpokladá dlhodobé podrobenie sa robotníctva disciplináčnemu prístupu, ktorý by bol úplne proti jeho vôli [*Gueslin 1992: 205*]. Akceptovanie paternalistických prístupov malo podľa Gueslina mnoho príčin. Dalo by sa vysvetľovať jednak pretrvávajúcou tradičnou kultúrou, nespochybňovaním autorít, ako aj priestorovým rámcom veľkých podnikov, ktoré vytvárali akýsi pomyslený ostrov, ktorý sa nedal ľahko opustiť. Pripustiť treba aj výhodnosť služieb ponúkaných zo strany zamestnávateľov, ktoré mohli predstavovať istý nadštandard, robotníkom skoro nedostupný mimo daného podniku.

So začiatkom nového tisícročia sa úvahy o paternalizme a jeho podobách vteliť vo francúzskej historiografii do širších transnacionálnych debát a prác, ktoré analyzujú rôzne podoby práce či vytváranie autority šéfa [*Petit – Thévenot 2006; Cohen 2013*]. Pomyselná jedinečnosť modelu priemyselného paternalizmu sa tak zasadila do širšieho kontextu priemyselnej práce, riadenia a sociálnych dejín.

Záver

Paternalistické prístupy v sebe skrývali istú vnútornú dvojakosť a protichodnosť. Na nové podmienky veľkej priemyselnej výroby dokázali adaptovať tradičné formy kontroly, charakteristické častokrát ešte pre pred-industriálne obdobie. Ich zavádzanie prebiehalo pritom v duchu nových racionalizačných opatrení, manažérskych prístupov či zákonných úprav. Zároveň v sebe prepájali emancipačné a disciplináčne aspekty prístupu k robotníctvu. *Patronage industriel* tak predstavoval komplikovanú sieť záujmov a obojstranných záväzkov. Robotník bol presvedčený, že dobrodenie, ktoré sa mu dostáva je prepojené s prosperitou vlastníka. Ten si zároveň uvedomoval svoju lokálnu dôležitosť, ako aj význam svojich materiálnych a morálnych povinností voči zamestnancom [*Lamanthe 2011: 34–36*,

71–74]. Priemyselný paternalizmus so svojimi prístupmi a službami sa zároveň priamo podieľal na procese socializácie robotníctva a jeho adaptácii na nové podmienky priemyselnej práce a bývania v továrenských mestách. Z pracovnej sily pochádzajúcej z vidieka či cudziny tak vytváral továrenské robotníctvo [Gueslin 1992: 203–207].

Úvahy, ktoré prebiehali okolo priemyselného paternalizmu vo francúzskej historiografii môžu byť do veľkej miery bádateľskou výzvou aj pre českú a slovenskú produkciu, ktorá s rôznymi podobami paternalizmu pracuje skôr implicitne a niekedy dokonca až vágne. Akékoľvek angažovanie sa podnikateľov v oblasti ubytovania, školstva či zdravotnej starostlivosti je tak často vydávané za paternalistické chovanie bez toho, aby boli premýšľané kritéria, ciele či podoba podpory. Rozsiahla priemyselná činnosť hlavne v rámci českých zemí pritom ponúka nesmierne široký priestor k týmto úvahám v prostredí Vítkovic, Plzne, či rôznych centier textilného priemyslu. I v prípade firmy Baťa, kde sa paternalistické motívy považujú za niečo samozrejmé [Jemelka – Ševeček 2016], sme konfrontovaný s tým, že sa nad týmto pojmom ani jeho napĺňaním v špecifických podmienkach Zlína a ďalších miest nikto špeciálne nezamýšľal. Priemyselný paternalizmus a sociálne služby zabezpečované zo strany podnikov pritom môžu nabádať k množstvu rozdielnych interpretácií. Vidieť v nich môžeme predchodcu prístupov, ktoré sa rozvinuli naplno v totalitných režimoch 20. storočia, ale aj myšlienok, ktoré našli uplatnenie v súčasnom ponímaní sociálneho štátu. Ďalší pohľad podnecuje chápanie priemyselného paternalizmu ako manažérskej stratégie závislej na množstve premenných, ktorá je definovaná hlavne vzájomnou previazanosťou a závislosťou všetkých aktérov.

Aj napriek tomu, že prístupy charakteristické pre priemyselný paternalizmus sa začali z podnikov úplne vytrácať v období šesťdesiatych rokov v nadväznosti na zásadné premeny výroby, automatizáciu, posilnenie vplyvu štátu i odborov, je zaujímavé sa zamýšľať nad pokračovaním či ďalšou adaptáciou týchto modelov. Domnievam sa, že nejde len o prístup, ktorý zostáva uväznený v hospodárskych a sociálnych reáliách 19. a 20. storočia. V istých bodoch pretrval do dnešných dní. Moderné manažérske techniky sa snažia rovnako ako továrníci 19. storočia o lojálnosť zamestnancov a vzťahy založené na dôvere. Pomyslenými dedičmi priemyselného paternalizmu sú aj mnohé benefity známe z veľkých korporácií. Predstavujú tiež nemonetárne výhody, ktoré majú zabezpečiť vyššiu príťažlivosť danej spoločnosti v očiach zamestnanca a rovnako prispieť k jeho spokojnosti a zotrvaníu na pracovnej pozícii. Výhody rastú úmerne s nedostatkom vhodných adeptov na konkrétnu pracovnú pozíciu a sú kompetitívnym prvkom vyjednávania.

Podakovanie

Tento text je výsledkom standardného projektu č. 18-03921S, Sociální otázka in situ: sociální politika průmyslových podniků v českých zemích, 1879–1914, který podpořila Grantová agentura České republiky.

Literatúra

- Cohen, Yves [2013]. *Le siècle des chefs. Une histoire transnationale du commandement et de l'autorité (1890–1940)*. Paris: Éd. Amsterdam.
- Debouzy, Marianne [1988]. Permanence du paternalisme?. *Le Mouvement social* 144: 3–16.

- Doria, Corinne [2014]. Aux origines du paternalisme industriel . L'éducation industrielle dans la pensée physiocratique et dans la Société d'encouragement pour l'industrie nationale. *Les Etudes Sociales* 159: 11–28.
- Dumond, Lionel – Gueslin, André [1993]. *Michelin, les hommes du pneu: les ouvriers Michelin, à Clermont-Ferrand, de 1889 à 1940*. Paris: Editions de l'Atelier.
- Ewald, François [1986]. *L'Etat providence*. Paris: Grasset.
- Frey, Jean-Pierre [1995]. *Le rôle social du patronat: Du paternalisme à l'urbanisme*. Paris: Editions L'Harmattan.
- Gueslin, André [1992]. Le paternalisme revisité en Europe occidentale (seconde moitié du XIXe siècle, début du XXe siècle). *Genèses. Sciences sociales et histoire* 7 (1): 201–211.
- Charle, Christophe [1991]. *Histoire sociale de la France au XIXe siècle*. Paris: Le Seuil.
- Jemelka, Martin – Ševeček, Ondřej [2016]. *Tovární města Bařova koncernu: evropská kapitola globální expanze*. Praha: Academia.
- Lamanthe, Annie [2011]. *Les métamorphoses du paternalisme: histoire, actualité et dynamiques*. Paris: CNRS.
- Le Play Frédéric [1867]. *La Réforme Sociale en France*. Paris.
- Morice, Alain [2000]. *Recherches sur le paternalisme et le clientélisme contemporains: méthodes et interprétations. Anthropologie sociale et ethnologie*. Paris: Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Murard, Lion – Zylberman, Patrick [1976]. *Le petit travailleur infatigable: villes-usines, habitat et intimités au XIXe siècle*. Paris: Recherches.
- Namont, Jean-Philippe [2015]. *Československá kolonie. Dějiny české a slovenské emigrace ve Francii (1914–1940)*. Praha: Academia.
- Noiriel, Gérard [1988]. Du „patronage“ au „paternalisme“: la restructuration des formes de domination de la main-d'œuvre ouvrière dans l'industrie métallurgique française. *Le Mouvement social* 144: 17–35.
- Noiriel, Gérard [(1986) 2011]. *Les ouvriers dans la société française XIXe–XXe siècle*. Paris: Éditions du Seuil.
- Petit, Héloïse – Thévenot, Nadine [2006]. *Les nouvelles frontières du travail subordonné. Approche pluridisciplinaire*. Paris: La Découverte.
- Reid, Donald [1985]. Industrial Paternalism: Discourse and Practice in Nineteenth-Century French Mining and Metallurgy, *Comparative Studies in Society and History* 27 (4): 579–607.
- Savoye, Antoine [1994]. *Les débuts de la sociologie empirique: études socio-historiques, 1830–1930*. Paris: Méridiens Klincksieck.
- Savoye, Antoine – Cardoni, Fabien [2007]. *Frédéric Le Play: parcours, audience, héritage*. Paris: École des mines de Paris.
- Stearns, Peter [1978]. *Paths to authority: the middle class and the industrial labor force in France, 1820–48*. Urbana: University of Illinois Press.
- Štofanič, Jakub [2017]. *Medzi krížom a kladivom: recepcia sociálneho myslenia v katolíckej cirkvi v prvej polovici 20. storočia*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy.

Jakub Štofanič, historik a vedecký pracovník Masarykova ústavu a Archivu AV ČR. Vo svojich výskumoch sa venuje sociálnym, náboženským a kultúrnym dejinám 19. a 20. storočia v komparatívnej perspektíve.